

Kościół pod wezwaniem św. Marcina w Ćwiklicach w świetle najnowszych odkryć Wstęp do badań

Barbara Klajmon

Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”

Wiejskie, drewniane kościoły zrębowe są jednym z cenniejszych elementów dziedzictwa kulturowego Górnego Śląska. W dobie drastycznych przemian krajobrazu wiejskiego, pozostają ostatnimi ze świadectw dawnej zabudowy, swoistymi ikonami nieistniejącego już pejzażu. Niegdyś stanowiły najważniejszy akcent osad. Dzisiaj, ze względu na przekształcenia urbanistyczne wsi, utraciły swój dominujący, centralny charakter. Wiele zostało przeniesionych do innych miejscowości, w obce otoczenie, jednak nadal duża ich część zachowała się w pierwotnej lokalizacji, okolona starodrzewem, sąsiadująca z cmentarzami. Kościoły drewniane na obszarze dzisiejszego województwa śląskiego, zlokalizowane są przede wszystkim na ziemiach historycznego Górnego Śląska i wschodniej części Małopolski. Najstarsze, zachowane na tym terenie świątynie zrębowe pochodzą z XIV wieku, największa ich liczba – z XVII–XVIII wieku¹.

W ostatnich latach można zaobserwować wzrost zainteresowania podejmowaną w niniejszym artykule tematyką. Niewątpliwym wpływ miało w tym względzie utworzenie szlaku architektury drewnianej i jego promocja (silna zwłaszcza w Małopolsce), wpisanie na listę światowego dziedzictwa drewnianych kościołów południowej Małopolski i Podkarpacia, a ostatnio drewnianych cerkwi w polskim i ukraińskim rejonie Karpat². Na obszarze

■ 1 W ostatnich latach datowanie kościołów drewnianych na terenie województwa śląskiego uległo ogromnym zmianom. Przyczyniły się do tego odkrycia i wyniki badań prowadzonych w związku z kompleksowymi remontami tych budowli.

2 Pierwszy wpis miał miejsce w 2003 roku, objął sześć kościołów usytuowanych w dzisiejszych województwach małopolskim i podkarpackim: w Binarowej, Bliznem, Dębnie Podhalańskim, Haczowie, Lipnicy Murowanej, Sękowej. Kolejny nastąpił w 2013

województwa śląskiego przyczyniły się do tego wydawnictwa popularno-naukowe, wystawy oraz prace konserwatorskie i związane z nimi liczne, nieraz rewolucyjne odkrycia prowadzące często do zmiany wyglądu tych świątyń oraz wpływające w istotny sposób na stan wiedzy na ich temat³.

Część rezultatów zdołano już podsumować w pracach naukowych i dokumentacyjnych, niektóre obiekty doczekały się swoich monografii. W literaturze przeważa jednak nurt popularnonaukowy o charakterze albumowym lub przewodnikowym⁴. Pomimo tego, że uznanie kościołów drewnianych za istotny element dziedzictwa Górnego Śląska jest powszechne, brakuje kompleksowych opracowań naukowych im poświęconych. Przed II wojną światową, tematyka ta była obecna w niemieckich opracowaniach, po stronie polskiej, poruszał ją przede wszystkim Tadeusz Dobrowolski, poświęcając jej na przykład większość rozdziału dotyczącego budownictwa drewnianego w pierwszej polskiej monografii sztuki górnośląskiej – *Sztuce województwa śląskiego*⁵. Co dziwne, ta problematyka nie zaistniała w bliższej nam czasowo, monumentalnej pracy pt. *Sztuka Górnego Śląska*⁶. Po II wojnie światowej badania nad drewnianą architekturą sakralną podjął przede

roku i dotyczył podkarpackich cerkwi drewnianych dzisiejszego polsko-ukraińskiego pogranicza. Jest to szesnaście obiektów, osiem z terenu Polski: cerkwie w Radrużu, Chotyńcu, Smolniku, Turzańsku (wszystkie na Podkarpaciu), Powroźniku, Owczarach, Kwiatoniu, Brunarach Wyżnych (wszystkie w Małopolsce) i osiem ukraińskich: w Potyliczu Matkowie, Żółkwi, Drohobyczu (obwód lwowski), Rohatyniu, Werbiązu Niżnym (obwód iwanofrankowski), Jasinie i Uzoku (obwód zakarpacki).

3 Największe zmiany przyniosły wyniki badań dendrochronologicznych, poddające w wątpliwość wiele dotychczasowych datowań. Sprawozdania z badań były cyklicznie publikowane przez ich autora – Aleksandra Koniecznego w *Wiadomościach Konserwatorskich Województwa Śląskiego*, t. 1 – *Odkrycia. Badania. Konserwacje*, Katowice 2009, t. 2 – *Zamki i pałace*, Katowice 2010, t. 4 – *Gotyk*, Katowice 2012. Kolejne niespodzianki przyniosły wyniki badań na obecność polichromii, skutkujące odkryciem i konserwacją malowideł m. in. w Sierakowicach, Żernicy, Starej Wsi (wymieniając najbardziej spektakularne okrycia) oraz badania georadarowe. W wypadku wystaw należy wspomnieć przede wszystkim o objazdowej, planszowej wystawie powstałej we współpracy Muzeum Wsi Opolskiej w Opolu, Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, Muzeum Ziemi Górnośląskiej w Ratingen, Towarzystwa Kulturalnego Śląska i Moraw, przy wsparciu Nadrenii Północnej – Westfalii. Była ona prezentowana w wielu ośrodkach. Bardzo ważną inicjatywą była także wystawa śląskich kościołów drewnianych w fotografiach Józefa Dańdy zorganizowana w 1995 roku przez Muzeum Historii Katowic. Liczne prezentacje fotograficzne organizowane są przez lokalne środowiska przy okazji Dni Dziedzictwa Kulturowego.

4 Zob. A. Kreis, *Z drewna ciosane. Drewniana architektura sakralna w województwie śląskim*, Chorzów 2004; A. Jaśkiewicz, *Kościoły drewniane okolic Częstochowy*, Częstochowa 2004; i in.

5 Najpełniejszą bibliografię, obejmującą publikacje niemieckojęzyczne zebrał Piotr Siemko w pracy *Niezachowane kościoły drewniane Górnego Śląska*, Katowice 2001. Tadeusz Dobrowolski, oprócz *Sztuki Województwa Śląskiego*, Katowice 1923, był autorem licznych publikacji poświęconych górnośląskim drewnianym kościołom.

6 E. Chojecka et al., *Sztuka Górnego Śląska*, Katowice 2004.

wszystkim Józef Matuszczak i jego prace nadal pozostają podstawowym źródłem informacji⁷. Nowsze ustalenia (przede wszystkim sprawozdania z badań dendrochronologicznych, wyniki badań odkrywkowych i relacje z prac konserwatorskich) publikowane były m.in. w serii wydawniczej *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego* Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i Śląskiego Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach oraz serii *Monografia. Spotkanie z zabytkiem* Politechniki Gliwickiej (choć trzeba zaznaczyć, że w tym ostatnim wydawnictwie poruszane są głównie zagadnienia techniczne). Niezwykle cenne jest także opracowanie Śląskiego Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, autorstwa Ewy Caban, Danuty Cholewy, Aleksandry Goniewicz i Ireny Kontny pt. *Kościół drewniany w województwie śląskim. Raport dotyczący stanu zachowania*, powstałe w 2008 roku⁸. Praca ta, oparta na materiałach źródłowych i badaniach terenowych, stanowi zwarte kompendium wiedzy na temat kościołów drewnianych, stanu ich zachowania w 2008 roku i potrzeb konserwatorskich. Szczęśliwie, wiele jej ustaleń, w tym przede wszystkim dotyczących stanu zagrożenia, jest już nieaktualnych. Najważniejszą pracą badawczą ostatnich lat podjętą nad kościołami drewnianymi Górnego Śląska są studia Grażyny Ruszczyk. Zaowocowały one kolejnym zeszytem *Inwentarza drewnianej architektury sakralnej w Polsce*, podsumowującym wyniki badań nad najstarszymi kościołami naszego regionu⁹. Materiału źródłowego dostarczają prace Franciszka Maronia, który opublikował protokoły z wizytacji biskupich w wieku XVI, XVII i XVIII¹⁰.

Świątynia w Ćwiklicach należy do najcenniejszych kościołów drewnianych ziemi pszczyńskiej i całego województwa śląskiego. Wyniki ostatnich badań wskazują, że jest także jednym z ciekawszych i bardziej tajemniczych zabytków architektury sakralnej. Jak dotąd nie doczekała się osobnego opracowania naukowego. Nieliczne są także artykuły popularnonaukowe dedykowane temu zabytkowi, wzmianki w piśmiennictwie ograniczają się do katalogowego, prostego opisu obiektu. Autorzy w większości wypadków powielają ustalenia zawarte w Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, powstałym w latach 60. XX wieku¹¹. Niewiele uwag poświęca mu J. Matuszczak,

■ 7 Zob. J. Matuszczak, *Z dziejów architektury drewnianej na Śląsku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu” 1971, z. 5; *Studia nad kościołami drewnianymi na Górnym Śląsku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu” 1989, z. 9.

8 Maszynopis w archiwum Śląskiego Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice 2008.

9 G. Ruszczyk, *Kościół na Śląsku z XV i początku XVI w. (Bojszów, Gliwice, Księży Las, Łaziska, Łączka, Poniszowice)*, Warszawa 2012.

10 Prace F. Maronia publikowane są w Śląskich Studiach Historyczno-Teologicznych (dalej SSTH).

11 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 6, *Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samkowa, J. Samek, z. 10, *Powiat pszczyński*, Warszawa 1961 (dalej KZS, t. 6), s. 4; H. Faryna-Paszkiewicz, M. Omilanowska, R. Pasieczny, *Atlas Zabytków Architektury*

zaledwie wspominając o nim przy okazji omawiania problemów ogólnych¹². Najwięcej informacji historycznych zawdzięczamy wspomnianym pracom księdza F. Maronia¹³, jednak źródła te nie były praktycznie wykorzystywane przez badaczy. Nie została także podsumowana dość bogata ikonografia, znajdująca się głównie w zbiorach Muzeum Historii Katowic oraz archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony zabytków w Katowicach¹⁴. Opisu naukowego nie posiada także wieś, w której znajduje się interesujący nas budynek, najpełniejszym opracowaniem jej dotyczącym jest album popularnonaukowy autorstwa Renaty Nowok: *Ćwiklice. Dzieje wsi w starej fotografii*¹⁵. Tym ważniejsze jest omówienie ostatnich wyników badań, które znacząco zmieniają dotychczasowe ustalenia, dotyczące opisywanego obiektu. Jest to podstawowa intencja autorki niniejszej pracy, stanowiącej jedynie wstęp do dalszych badań, wymagających pogłębienia.

w Polsce, Warszawa 2001; G. Ruszczyk, *Architektura drewniana w Polsce*, Warszawa 2009; *Zabytki Sztuki w Polsce. Śląsk*, Warszawa 2006; A. Spyra, *Związane na jaskółczy ogon. Drewniane kościółki na ziemi pszczyńskiej*, Pszczyna, 1989; H. Buchta, L. Kopernik, *Katalog kościołków drewnianych. Ćwiklice*, „Krajoznawca Górnośląski. Materiały szkoleniowo-informacyjne Komisji Krajoznawczej Zarządu Wojewódzkiego PTTK w Katowicach”, z. 15, s. 17, http://kkraj.pttk.pl/6-rpk/Katowice/www.gornyslask.pl/krajoznawca/zeszyt_15/katalog.htm, dostęp: 14.10.2013.

G. Kubatz, *Die Schrotholtzkirchen im Kreise Pless/OS*, Im Selbstverlag Vetriebenen-gemeinschaft Junge Rybniker, 1992.

¹² J. Matuszczak, *Z dziejów architektury...*

¹³ Autorka artykułu korzystała z prac księdza Franciszka Maronia dostępnych w wersji cyfrowej w bibliotece Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego, www.wtl.us.edu.pl/ssth/: *Kościół na Górnym Śląsku w pierwszej połowie XVII wieku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1979, z. 12 (dalej SSTH); *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Dekrety egzekucyjne do protokołów wizytacyjnych z roku 1598*, SSTH 1972, z. 5; *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1611 r.*, SSTH, 1973, z. 6; *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1619 r.*, SSTH 1974, z. 7; *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1720 r.*, SSTH 1977, z. 10; *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1720 i 1721 r.*, SSTH 1978, z. 11; *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1720 i 1721 r. Parafia górnośląska w pierwszym ćwierćwieczu XVIII w.*, SSTH 1972, z. 5; *Rozwój sieci parafialnej w diecezji katowickiej aż do końca XV w.*, SSTH 1969, z. 2.

¹⁴ W Muzeum Historii Katowic – zbiory fotografii Józefa Dańdy (1895–1974), wykonywanych przez autora w ciągu 50. lat, zaś w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach zbiory niesygnowanych przedwojennych fotografii o charakterze dokumentacyjnym oraz fotografie autorstwa S. Gadomskiego, wykonywane do lat 70.–80. XX wieku.

¹⁵ R. Nowok, *Ćwiklice. Dzieje wsi w starej fotografii*, Ćwiklice 2002. Poza tym informacje o miejscowości zamieszcza Ludwik Musioł w nieopublikowanej pracy *Dzieje poszczególnych miejscowości powiatu pszczyńskiego*, opracowanie w Archiwum Państwowym w Pszczynie.

Nowe spojrzenie na ćwiklicki kościół zawdzięczamy przede wszystkim pracom konserwatorskim. W latach 1982–1993 odsłonięto i przeprowadzono kompleksową konserwację polichromii ściennych w nawie i części prezbiterium. Pomimo że nie zrewolucjonizowało to wiedzy o świątyni (prace prowadzono mając świadomość, że pod istniejącymi przemalowaniami kryją się wcześniejsze warstwy chronologiczne), diametralnie zmienił się wygląd wnętrza. Podobny rezultat przyniosła konserwacja barokowego wyposażenia, wraz z przywróceniem pierwotnej kolorystyki¹⁶. O ile opisywane prace zmieniły wystrój świątyni, o tyle remonty i badania prowadzone w ostatnich latach istotnie wpłynęły na stan wiedzy o niej.

Pod koniec pierwszego dziesięciolecia XXI wieku dały się zaobserwować powiększające się odchylenia drewnianej konstrukcji. Skłoniło to właściciela obiektu do rozpoczęcia prac projektowych i przygotowania się do remontu. Ostatecznym sygnałem do rozpoczęcia szeroko zakrojonych prac, już o charakterze ratunkowym, stało się zawalenie drewnianej podłogi w zachodniej części nawy, po powodziach w 2010 roku. Obiekt wyłączono z użytkowania. Niezbędna stała się korekta planowanego zakresu prac. Ostatecznie zdecydowano o konieczności podbicia i częściowej wymiany fundamentów kościoła, wykonaniu drenażu opaskowego, demontażu posadzki, wymianie zalegającego gruntu we wnętrzu, stabilizacji chóru muzycznego, wzmocnieniu konstrukcji kościoła. Tak szeroki zakres prac został poprzedzony badaniami georadarowymi, geologiczno-gruntowymi, archeologicznymi (o charakterze ratunkowym, bezpośrednio poprzedzającymi roboty budowlane). Po odsłonięciu konstrukcji wykonano też badania dendrochronologiczne. Nim jednak zostaną omówione rezultaty i tezy badawcze, należy przedstawić sam obiekt i jego historię¹⁷ (fot. 1).

Kościół pod wezwaniem św. Marcina w Ćwiklicach przetrwał do dzisiaj w swej pierwotnej lokalizacji. Obecnie znajduje się w południowej części wsi, w zasadzie poza jej centrum. Został postawiony na niewielkim wzniesieniu, otoczony lipowym starodrzewem. Wokół niego rozciąga się stary cmentarz parafialny, otoczony drewnianym ogrodzeniem, w które wpisane

■ 16 Prace prowadził konserwator dzieł sztuki mgr Jan Gałaszek. Dokumentacja konserwatorska przechowywana jest w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

17 Rezultaty badań opublikowano w dokumentacjach powykonawczych znajdujących się w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach (maszynopisy): W. Nawrocki, W. Antosiewicz, J. Pieczonka, „Badania georadarowe w kościele pw. św. Marcina w Ćwiklicach”, Kraków 2008; A. Konieczny, „Ekspertyza dendrochronologiczna. Ćwiklice, pow. pszczyński, kościół pw. św. Marcina”, Toruń 2012; B. Gołąb, „Ekspertyza archeologiczna dla potrzeb remontu przyziemia zabytkowego kościoła pw. św. Marcina w Ćwiklicach”, Katowice 2010; S. Jasiulek, A. Rubin, „Ocena mykologiczno-budowlana stanu technicznego drewnianego kościoła pw. św. Marcina w Ćwiklicach”, [b.m.] 2008; J. Sękowski, „Określenie warunków posadowienia i przyczyn wystąpienia uszkodzeń drewnianego kościółka w Pszczynie-Ćwiklicach”, Gliwice 2010.

są murowane kapliczki z przedstawieniami stacji drogi krzyżowej (od strony kościoła) i płaskorzeźbami z wizerunkami świętych (od strony zewnętrznej)¹⁸. Został on wzniesiony w konstrukcji zrębowej, bez ostatków, z bali dębowych, jodłowych i sosnowych, osadzonych na podwalinie dębowej spoczywającej na podmurówce z cegły i częściowo z kamienia¹⁹. Ściany zewnętrzne są oszalowane. Orientowana dwuczłonowa bryła złożona jest z niższego prezbiterium, założonego na planie prostokąta z przylegającymi doń zakrystiami oraz jednoprzestrzennej nawy na planie zbliżonym do kwadratu. Od południa przylega do niej niewielka kaplica, wybudowana znacznie później niż kościół, rozplanowana na rzucie prostokąta, wzniesiona w konstrukcji szachulcowej. Świątynię nakrywa dach dwuspadowy, dwukalenicowy, niższy w strefie prezbiterium, kryty gontem. Więźba dachowa nad prezbiterium w konstrukcji jętkowej, jednosłupowej, nad nawą jednostorczykowej (storczykowej, zredukowanej podłużnie), nad zakrystiami zastosowano konstrukcję krokwiową. Zakrystie i kaplicę nakrywają dachy jednospadowe (dach kaplicy stanowi przedłużenie połączy prezbiterium). Bryłę wieńczy sygnaturka z latarnią, barokowa w formie. Od zachodu do korpusu świątyni przylega wieża, założona na planie prostokąta, wzniesiona w konstrukcji szkieletowej, zwężająca się u górze i nakryta hełmem o cebulastym kształcie. Jest ona usytuowana na osi kościoła, w dolnej kondygnacji wtopiona w jego bryłę. Okala ją pomieszczenie kruchty stanowiące w elewacjach przedłużenie ścian nawy i nakryte dachem o połaciach wspólnych z dachem nawy. Dzięki temu zabiegowi wieża nie sprawia wrażenia odrębnej konstrukcji, wizualnie „przebijając” dach, wyrasta z wnętrza kościoła. Fasada została ukształtowana symetrycznie, z wejściem na osi, flankowanym dwiema drewnianymi tablicami z nazwiskami parafian poległych w I wojnie światowej oraz w czasie powstań śląskich²⁰. Dwuskrzydłowe drzwi wejściowe poprzedza niewielki podest, osłania natomiast daszek kryty gontem, nad którym widnieje pełnopolastyczne przedstawienie anioła. W południowym wejściu bocznym znajdują się prawdopodobnie gotyckie drzwi wejściowe z bogatymi ornamentalnymi okuciami.

■ 18 Są to wizerunki św. Marcina – patrona parafii, Narodzenia NMP, św. Stanisława, św. Katarzyny, św. Agnieszki i św. Marii Goretti, św. Jadwigi – patronki Śląska, św. Bronisławy, św. Teresy od Dzieciątka Jezus oraz Jana Chrzciciela. Zostały wykonane w pracowni rzeźbiarskiej Serety w Pawłowicach Śląskich, <http://www.radioem.pl/kosciolkidrewniane/main/pages/6/cwiklice-w.-Marcina>.

19 Pierwotnie kościół stał na podwójnych belkach podwalinowych z dębiny. Z czasem dolna belka uległa naturalnemu zniszczeniu i została zastąpiona wspomnianą podmurówką. Trudno natomiast jednoznacznie określić czy oryginalna jest podmurówka wieży. Jako o pierwotnej wspomina o niej J. Matuszczak, *Z dziejów architektury...*, s. 123.

20 Ich uroczyste zawieszenie i poświęcenie nastąpiło 13.09.1936 roku. Zostały wykonane z drzewa dębowego w pracowni rzeźbiarskiej Alojzego Żdziebło w Pawłowicach Śląskich. Renata Nowok zamieszcza w swej pracy fotografie z tej uroczystości. W owym czasie każdą z tablic osłaniał niewielki dwuspadowy daszek, natomiast drzwi wejściowe nie były zadaszone: R. Nowok, *Ćwiklice. Dzieje wsi...*, s. 27.

Jednonawowe wnętrze poprzedza niewielki przedsionek będący w istocie częścią wnętrza wieży. Widoczna jest tylko jej pierwsza kondygnacja, podzielona na wspomniany przedsionek i przestrzeń przedłużającą nawę. Ogranicza ją pozorna arkada (utworzona przez obicie słupów wieży boazerią), do której przylega tylna ściana chóru muzycznego. Chór, wsparty na czterech słupach z parapetem wybrzuszonym w części centralnej, zamyka pełna balustrada zdobiona pseudotralkami. Nawa kościoła jest szersza od prezbiterium zamkniętego prostą ścianą z prostokątnym oknem pośrodku. Jej wnętrze doświetlają okna zamknięte łukiem segmentowym, natomiast w partii wieży ściany przepierwiają okna prostokątne. Prezbiterium, oddzielone od niej łukiem tęczowym, jest niewiele od niej krótsze. Jednak opisane wyżej „wbudowanie” wieży, wchłonięcie jej przez korpus nawowy, pozwoliło na jej optyczne, pozorne wydłużenie.

Całe wnętrze nakrywa płaski, współczesny strop kasetonowy. Ściany nawy i prezbiterium pokrywa polichromia figuralno-ornamentalna wykonana w technice tempery na zaprawie kredowo-klejowej, kładziona bezpośrednio na zrębie. Malowidła, utrzymane w żywej, intensywnej kolorystyce o dominatach czerwieni, ugru, błękitu i zieleni, są skomponowane dwupoziomowo. Dolny pas wypełniają postaci apostołów w architektonicznych arkadach. Powyżej pokazano sceny z życia świętego Marcina oraz przedstawienia pasyjne w ujęciu ramowym. Sceny figuralne uzupełniają girlandy owocowo-kwiatowe. Polichromia nosi cechy manierystyczno-barokowe. W *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*, opracowywanym przed podjęciem prac konserwatorskich, datowanie dekoracji malarskiej określone zostało: „zapewne wiek XVII”²¹. Konserwator dzieł sztuki – Jan Gałaszek w trakcie prowadzenia prac przy malowidle określił jego wiek na lata 80. XVIII wieku i stwierdził, że jest ono położone na warstwie polichromii pochodzącej zapewne z XVII wieku. Przypisał je Christianowi Wilhelmowi Tischbeinowi²². Irena Kontny, zajmująca się od lat dekoracjami malarskimi górnośląskich kościołów, podtrzymała tę atrybucję i określiła datę powstania malowidła na 1788 rok²³. W ostatnim czasie jednak badaczka skłania się ku konieczności ponownej analizy tych ustaleń.

■ 21 KZS, t. 6, s. 4.

22 J. Gałaszek, „Dokumentacja konserwatorska z prac konserwatorskich przeprowadzonych przy polichromii w prezbiterium kościoła parafialnego pw. św. Marcina w Ćwiklicach”, 1983, maszynopis w archiwum WUOZ w Katowicach, s. 3.

23 *Dekoracje malarskie kościołów górnośląskich na terenie województwa katowickiego*, „Teki Krakowskie” 1999, z. 9, s. 49–50. I. Kontny podaje datowanie i atrybucję w ślad za ustaleniami Jana Gałaszka, autora konserwacji malowideł, który powołuje się na rachunek artysty znajdujący się w Archiwum Państwowym w Pszczynie. Obecnie jednak badaczka skłania się ku konieczności ponownej analizy tego dokumentu. Informację tę przekazała autorce niniejszego artykułu, za co w tym miejscu dziękuję.

Fot. 1. Kościół pw. św. Marcina w Ćwiklicach
Fot. B. Klajmon.

Barokowy charakter ma także większość wyposażenia kościoła. Jednak nie jest ono jednorodne. Najstarszym i najcenniejszym zabytkiem jest gotycki tryptyk, malowany na desce lipowej, datowany na trzecią ćwierć XV wieku, znajdujący się w bocznej kaplicy²⁴. Wiązany jest ze szkołą krakowską malarstwa tablicowego. Skrzydło główne w kształcie stojącego prostokąta wypełnia przedstawienie typu *Sacra Conversazione*, ukazujące Matkę Boską

■ 24 KZS, t. 6, s. 4. Według informacji autorów konsekrowany we Wrocławiu w 1940 roku. Obecnie tryptyk (jak też pozostałe barokowe wyposażenie) został przeniesiony na czas remontu do Muzeum Zamkowego w Pszczynie.

z Dzieciątkiem na ręku, stojącą w towarzystwie św. św. Stanisława i Marcina. Postaci Madonny i Świętych namalowane zostały dość schematycznie i hieratycznie. Umieszczeni na abstrakcyjnym srebrnym tle, stoją wyprostowani na wzorzystej posadzce, wzrok mają skierowany przed siebie, nie nawiązują ze sobą kontaktu, ich gestykulację ograniczono do minimum. Podobnie zakomponowano skrzydła boczne. Każde z nich jest podzielone na dwie kwatery, które wypełniają przedstawienia: na lewym skrzydle św. św. Pawła i Piotra w kwaterze górnej oraz św. św. Barbary i Katarzyny w dolnej, na prawym – św. św. Jana Chrzciciela i Jakuba Starszego oraz św. św. Małgorzaty i Doroty. Jak wspomniano, artysta powtórzył schemat kompozycyjny, lecz postaci są wyraźnie zwrócone ku grupie centralnej, stoją nieco swobodniej, w kontrapoście, akcentującym gotyckie esowate wygięcie ciała. Święci przedstawieni są ze swymi atrybutami. Kunszt artysty potwierdza zindywidualizowane przedstawienie twarzy świętych oraz dbałość o szczegóły szat – o bogatej fakturze i twardo łamiących się fałdach. Rewersy skrzydeł, dziś silnie zniszczone, przedstawiały postaci świętych kobiet.

Zgodnie z przekazem ustnym, odnotowanym na karcie ewidencyjnej przechowywanej w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków, obraz został odnaleziony pod szalunkiem wieży kościoła w latach 30. XX wieku. Informację tę powtórzyła Renata Nowok, uściślając, że znalazcą był ksiądz Jan Osiewacz, a malowidło ukryte było „między deskami jednej ze ścian kościoła”²⁵. Tryptyk odnawiano w latach 40. XX wieku, częściowo ze środków ministerstwa kultury III Rzeszy. Po renowacji powrócił do Ćwiklic w 1942 roku i został ustawiony w kaplicy po południowej stronie kościoła²⁶. Nieco światła na jego dzieje rzuca także zachowana korespondencja ówczesnego proboszcza parafii z wojewódzkim konserwatorem z 1973 roku, w której można przeczytać, że w 1837 „niejaki Ks. Paweł Stanowski zmienił strop kościoła z prostego na półkolisty, usuwając przy tej okazji zabytkowy tryptyk z głównego ołtarza”²⁷. Teza ta jednak wydaje się trudna do obrony, gdyż protokoły z wizytacji z 1720 i 1792 roku świadczą, że w kościele stał już nowy ołtarz główny poświęcony św. Marcinowi²⁸. Opis ołtarza z 1792 roku pozwala przypuszczać, że mowa o istniejącej do

■ 25 R. Nowok, *Ćwiklice. Dzieje wsi...*, s. 15.

26 Ibidem, s. 15.

27 Akta kościoła w Ćwiklicach (teczka obiektowa), przechowywane w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Katowicach, wystąpienie ks. Proboszcza Emila Durczoka z 20.12.1973, maszynopis, akt nienumerowany.

28 Niepublikowany dotąd maszynopis zawierający tłumaczenie protokołu został udostępniony dzięki uprzejmości Dyrektora Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu, ks. Józefa Patera, Śląskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w Katowicach. Autorka składa podziękowanie za możliwość wykorzystania tego dokumentu. Oryginał znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu.

dziś nastawie. Jej kształt nie pozwala na wkomponowanie weń gotyckiego tryptyku i obrazu św. Marcina równocześnie. Potwierdza to także zapis w protokole z 1792 roku, który wymienia tryptyk wśród innych obrazów z kościoła (razem jedenastu), nie wspominając, że był to obraz ołtarzowy. Został on prawdopodobnie usunięty przed 1792 rokiem, być może nawet przed 1720 rokiem. Być może nastąpiło to równocześnie z umieszczeniem w kościele nowego ołtarza²⁹.

Opisywany tryptyk, znajdujący się w bocznej kaplicy, nie jest widoczny po wejściu do świątyni, w której, jak wspomniano, dominującym akcentem jest zespół barkowego wyposażenia snycerskiego. Tworzą go: ołtarz główny, dwa boczne, chrzcielnica, prospekt organowy i ława kolatorska. Niegdyś uzupełniała go jeszcze ambona³⁰.

Ołtarz główny ma charakter architektoniczny. Nastawa o kulisowym charakterze, zamknięta łukowo, została posadowiona na dość wysokim cokole. Flankują ją ukośnie ustawione pilastry o fantazyjnych kapitelach, stanowiące tło dla kolumn o kapitelach kompozytowych. W skrajnych pilastrach, przylegających do ścian prezbiterium, umieszczone zostały głowice jońskie, zwrócone spływem do widza, w pilastrach przylegających do części centralnej nastawy miejsce kapiteli zajęły główki aniołów. Całość wieńczy wydatny, przerwany gzyms, na który spływają woluty, obramowujące zwieńczenie. Część centralną ołtarza wypełnia obraz z przedstawieniem św. Marcina, w prostokątnej ramie zamkniętej łukiem wklęsło-wypukłym. Flankują go figury świętych biskupów Wojciecha i Stanisława oraz Jana Nepomucena i Karola Boromeusza, parami ustawione po obu stronach kolumn (te ostatnie są prawdopodobnie XIX-wieczne). W zwieńczeniu znajduje się bogata dekoracja figuralna. Jej centralny punkt stanowi przedstawienie Trójcy Świętej. Na osi umieszczona została rzeźba Gołębiczy Ducha Świętego w promieniach glorii, wkomponowana w owalny otwór, w którym znajduje się okno prezbiterium. Wpadające przed niego światło rozświetla opisane przedstawienie. Pełnoplastyczne wyobrażenie siedzących na obłokach postaci Boga Ojca i Chrystusa trzymającego krzyż, umieszczone zostały nad przerwanym naczółkiem, po bokach zwieńczenia. Kompozycję dopełniają figury aniołów, główki anielskie i obłoki.

Ołtarze boczne, przyściennie, mają zdecydowanie skromniejszy charakter. Struktury architektoniczne są identyczne. Oba mają mensy o obłym, sarkofagowym kształcie i proste stalle nastaw. Zamknięte są fantazyjnym i zwieńczeniami flanowanymi spływami wolutowymi i ozdobionymi przed-

■ 29 W aktach wizytacji z 1729 roku opisano ołtarz główny jako „nowy, pomalowany na niebiesko”, ibidem.

30 Rozebrana w latach 80. XX wieku. Do 1995 roku była przechowywana we fragmentach w budynku gospodarczym. Akta kościoła w Ćwiklicach (teczka obiektowa), przechowywane w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Katowicach, zapis w protokole z wizji, akt nienumerowany.

stawieniami putt oraz główek anielskich, ponadto niewielkimi obrazami (przedstawiającymi Matkę Boską Bolesną w ołtarzu Krzyża Świętego i Świętą Rodzinę w ołtarzu Matki Boskiej). Centralny punkt stanowią obrazy: adoracji krzyża i Madonny (wzorowane na obrazie Rafaela). Flankowane są pełnoplastycznymi figurami, usytuowanymi na konsolach. Odpowiednio są to św. św. Józef i Joachim w ołtarzu maryjnym oraz św. św. Wacław i Krzysztof w ołtarzu ukrzyżowania³¹.

W podobnej konwencji stylistycznej utrzymana jest chrzcielnica. Na tle prostej stali z glorią umieszczono pełnoplastyczne przedstawienie anioła, stojącego w silnym kontrapoście i trzymającego misę chrzcielną.

Barokowy zespół wyposażenia nie jest sygnowany, jak dotąd nie ustalono jego autorstwa, nie przypisano do konkretnego środowiska. Jest utrzymany na dobrym poziomie artystycznym, przede wszystkim z uwagi na przedstawienia postaciowe. Autorzy *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* (a za nimi powtarzają te ustalenia inni badacze) datują go na koniec XVIII wieku, można jednak przypuszczać, że znalazł się w kościele dużo wcześniej. W protokole wizytacyjnym z 1619 roku zapisano, że znajdują się w nim dwa ołtarze murowane (wzmocnione – prawdopodobnie chodzi o murowane mensy), niekonsekrowane, a w 1655 roku odnotowano istnienie trzech ołtarzy, w tym dwóch nowo zakupionych. Prawdopodobnie chodziło o ołtarze boczne, gdyż są one dość jednorodnie stylistycznie i mogą pochodzić z jednej pracowni³². Kolejne protokoły z 1720 i 1792 roku powtarzają te informacje, przy czym precyzują, że główny poświęcony jest św. Marcinowi, boczne: Najświętszej Marii Panny oraz Świętemu Krzyżowi, przy czym w 1792 roku dodano, że ołtarz „S. Marcina Biskupa Wyznawcy malowany [jest – B.K.] niebiesko i złożony przyzwoicie”³³. Można zatem przypuszczać, że powstał on prawdopodobnie w I połowie XVIII wieku, natomiast boczne nastawy są starsze i być może pochodzą z II połowy wieku XVII. Analiza stylistyczna opisywanych dzieł także pozwala na postawienie tej tezy. Dominują w nich ornamenty małżowinowo-chrząstkowe, w konsolach pod figurami odnajdujemy reminiscencje rollwerku. Ołtarz główny, zdecydowanie bardziej dynamiczny, o rozbudowanej kompozycji figuralnej w zwieńczeniu, operuje późnobarokowymi skrótami. W ornamentyce pojawiają się motywy fantastycznych palmet, liście akantu i formy przypominające akant płomienisty.

Jak wspomniano, kościół nie doczekał się dotąd odrębnego opracowania. Dokładne ustalenie historii budowli komplikuje szczupłość źródeł i pod-

■ 31 Obecny wygląd ołtarza jest konsekwencją prac konserwatorskich prowadzonych przez Jana Gałaszka na przełomie lat 70. i 80. XX wieku.

32 F. Maroń, *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1619 r.*, s. 347.

33 Cytat za niepublikowanym protokołem pochodzącym z Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu.

kreślany przez wielu badaczy fakt zdekompletowania archiwów³⁴. Obecny budynek jest datowany dość różnorodnie. Tadeusz Dobrowolski podawał, że powstał w XVII wieku, na przełom XVI i XVII wieku wskazują autorzy *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*, podobnie czyni Grażyna Ruszczyk oraz większość autorów wydawnictw popularnych³⁵. Z kolei Hanna Faryna-Paszkiewicz, Małgorzata Omilanowska i Robert Pasieczny dodają, że został przekształcony w wieku XVIII oraz na przełomie XIX i XX wieku. Podobne informacje zawiera nota w *Zabytkach Sztuki w Polsce. Śląsk*³⁶. Autorzy internetowego przewodnika po Pszczynie i okolicach podają (bez uwiarygodnienia źródeł), że obecny kościół to prawdopodobnie trzeci z rzędu obiekt w tym miejscu³⁷. Trzeba przy tym podkreślić, że żaden z cytowanych badaczy nie twierdzi, że obecna świątynia była pierwszym kościołem w Ćwiklicach, wręcz przeciwnie, w większości publikacji powtarza się teza, że istnienie kościoła w tej miejscowości jest wzmiankowane od 1326 roku. Najczęściej jednak informacja ta bywa przywoływana bez podania konkretnych źródeł. Jedynie Renata Nowok uściśla, że odnosi się ona do wzmianki o wsi, a nie do samej świątyni i pochodzi z akt kościelnych: „dotyczy dziesięciny papieskiej, jaką pleban ćwiklicki – Mikołaj – uiszczal w latach 1325–1327”³⁸. Prawdopodobnie data jest powtarzana za F. Maroniem, gdyż on pierwszy pisał:

Najwcześniejszą wiadomość o kościele parafialnym w Ćwiklicach zawiera spis świętopietrza z 1326 r. w dekanacie oświęcimskim. Dalsze informacje czerpać możemy dopiero z protokołu wizytacyjnego z 1598 r., z którego wynika, że parafia założona została w łączności z osadzeniem wsi na prawie kolonizacyjnym, gdyż pole beneficjalne sięgało od kościoła

■ 34 W tej sytuacji cenne mogą okazać się wyniki kwerendy archiwum parafialnego – przeprowadzone na zlecenie Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach – zbiór obecnie w opracowaniu, jednakże trzeba pamiętać, że kościół nie posiadał archiwum już w czasach nowożytnych, co odnotował wizytator w 1729 roku, o kolejnym zniszczeniu archiwum parafialnego przez pożar około 1870 roku wspomina: R. Nowok, *Ćwiklice. Dzieje wsi...*, s. 7.

35 T. Dobrowolski, *Sztuka Województwa Śląskiego*, s. 90; KZS, t. 6, s. 3; G. Ruszczyk, *Architektura drewniana w Polsce*. Warszawa 2009, s. 442; H. Buchta, L. Kopernik, *Katalog kościołków...*, s. 16; A. Spyra, *Związane na jaskółczy ogon...*, s. 46.

36 *Zabytki Sztuki w Polsce. Śląsk...*, s. 718; H. Faryna-Paszkiewicz, M. Omilanowska, R. Pasieczny, *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 2001, s. 539.

37 Szersze informacje bez podania źródeł można znaleźć: <http://www.pszczyna.info.pl/pl/zabytki-architektury-sakralnej/strona/55> (dostęp: 09.07.2013): „Obecny kościół, prawdopodobnie trzeci z rzędu w tym samym miejscu, postawiono pod koniec XVI lub na początku XVII wieku. Remont połączony z częściową przebudową przeprowadzono w XVIII wieku. Następna renowacja, która zniekształciła nieco ten zabytek, nastąpiła na przełomie XIX i XX wieku. W XVIII stuleciu na wieży był zegar, na ten czas rzecz niezwykle rzadka w tego typu kościołach”.

38 R. Nowok, *Ćwiklice. Dzieje wsi...*, s. 5.

aż do granic Miedznej. Do kościoła należały oprócz Ćwiklic tylko Rudółtowice, a od parafian pobierano meszne. Ponieważ lokacja nie nastąpiła wcześniej, jak z końcem drugiej połowy XIII w., toteż początki parafii należy odnieść do tego okresu³⁹.

Barbara Gołąb w przywołanej już *Ekspertyzie archeologicznej* podaje, że „bezsprzecznie kościół istnieje w momencie sprzedaży Ćwiklic przez Jana Szaszowskiego, byłego starostę pszczyńskiego, Mikołajowi Makowskiemu. Potwierdza to dokument z 13 października 1453 roku, poświadczony przez Barbarę księżną wdowę raciborską, rybnicką i kaniowską⁴⁰. Potwierdzenie istnienia kościoła przynosi protokół z wizytacji biskupiej z 1598 roku. Wtedy to odnotowano, że Ćwiklice posiadały drewniany kościół parafialny, w którym od lat był vacat (nie tylko na stanowisku proboszcza, lecz w ogóle kapłański)⁴¹. Zapis ten jest cenny dla ustalenia historii kościoła, gdyż jednoznacznie potwierdza istnienie drewnianej budowli przed 1598 rokiem. F. Maroń dodaje, że nie miała ustanowionego rektora od 24 lat.⁴² Na podstawie tej wzmianki można by wysunąć tezę, że kościół istniał co najmniej od połowy XVI wieku. Szerszy opis świątyni znajdziemy w protokole z wizytacji w 1619 roku.⁴³ Czytamy w nim, że kościół jest drewniany, konsekrowany, a jego dach wymaga naprawy. Wizytator informuje też o dwóch dzwonach w dzwonnicy i trzecim w kościele oraz o tym, że strop kościoła był malowany, a we wnętrzu znajdowały się dwa niekonsekrowane ołtarze. Stan świątyni musiał się szybko poprawić, bo już w 1665 roku podczas kolejnej wizytacji odnotowano, że jest dobrze utrzymywana i znajdują się w niej dwa nowe ołtarze. W 1720 roku w kościele były trzy ołtarze, główny (pw. św. Marcina) miał murowaną mensę. W połowie nawy znajdowała się ozdobiona malowidłami chrzcielnica. Wnętrze było malowane: *Haec ecclesia intus depicta simpliciter*⁴⁴. Zanotowano także, że

■ 39 F. Maroń, *Rozwój sieci parafialnej w diecezji katowickiej aż do końca XV w.*, SSTH 1969, z. 2, s. 128.

40 B. Gołąb, *Ekspertyza archeologiczna...*, s. 4. Badaczka powołuje się na pracę: J. Polak, *Poczet panów i książąt pszczyńskich*, cz. 1, Pszczyna 2007, s. 14.

41 F. Maroń *Kościół na Górnym Śląsku w I połowie XVII w.*, SSTH 1979, z. 12, s. 226, 227; idem, *Materiały źródłowe do dziejów kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Dekrety egzekucyjne do protokołów wizytacyjnych z 1598 r.*, SSTH 1972, z. 5, s. 274. Mylnie interpretuje zapisy protokołu Renata Nowok (Ćwiklice. *Dzieje wsi...*, s. 6) – informacje, które przypisuje do wizytacji z 1598 roku pochodzą z protokołów z 1619 roku.

42 F. Maroń, *Kościół na Górnym Śląsku...*, s. 227.

43 F. Maroń, *Materiały źródłowe do dziejów kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1619 r.*, SSTH 1974, z. 7, s. 346, 347; idem, *Materiały źródłowe do dziejów kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Dekrety egzekucyjne do protokołów wizytacyjnych z 1655 r.*, SSTH, 1976 z. 9, s. 282.

44 F. Maroń, *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1720 r.*, s. 293, 294.

znajduje się w nim chór dla kantorów oraz wieża z dwoma dzwonami, przy czym ta ostatnia „została włączona do wnętrza”⁴⁵. Bardzo ciekawe są dla badaczy informacje z protokołu wizytacji z 1729 roku. Jasno z nich wynika, iż owym czasie nie istniał dokument odnotowujący datę powstania lub poświęcenia kościoła. Wizytator pisze wręcz, iż nie wiadomo, przez kogo był wystawiony i nie ma żadnej informacji o jego erygowaniu. Wspomina także, że w kościele nie ma archiwum. Dalej wylicza, że chrzcielnica ma formę stojącego, malowanego anioła, ołtarz główny pod wezwaniem św. Marcina malowany na niebiesko jest nowy, prócz niego znajdują się w świątyni dwa ołtarze boczne poświęcone Najświętszej Marii Pannie i Świętemu Krzyżowi, ambona oraz konfesjonał. Opisując nowy chór wspomniał: „w wielkim chórze kościoła jest nad wielkimi drzwiami od dzwonnicy chór nowy, na którym organki o 8. głoskach na żółto malowane”⁴⁶. Zaznaczył także, że pod posadzką znajdują się dwa groby, murowane krypty przed ołtarzami bocznymi przeznaczone dla Anny Zborowskiej z Kozłowskich i Wacława Zborowskiego oraz Marcina z Kozłowa Kozłowskiego. Wspomniał też, że kościół jest w stanie dobrym, na bieżąco remontowany. Należy podkreślić, iż żaden z wizytatorów nie wspomina o budowie nowego kościoła, choć dość drobiazgowo odnotowują zakupy nowych ołtarzy, zmiany we wnętrzu lub fakt przeprowadzenia napraw bieżących.

Niestety czasy nam bardziej współczesne nie przynoszą wiele więcej informacji o świątyni. Renata Nowok podaje, że w 1888 roku wybudowano wieżę, a w 1905 roku odnowiono ją⁴⁷. W tym samym roku zbudowano według niej „nową, długą zakrytą dachem papowym”⁴⁸. Dalej wylicza, że w 1917 roku oddano dwa dzwony na cele wojenne – nowe zamówiono we Wrocławiu i zawieszono je 7 grudnia 1921 roku. Dnia 13 listopada 1936 roku poświęcono drewniane tablice, ku czci poległych w I wojnie światowej⁴⁹. W 1939 roku podczas działań wojennych została uszkodzona wieża kościoła. W czasie II wojny światowej odbudowano ją prowizorycznie, znacznie zmieniając jej kształt – na cokole w kształcie walca posadowiono niewielki cebulasty hełm wsparty na kolumnkach. Po II wojnie powrócono do jego przedwojennej formy. Gruntowny remont świątyni miał miejsce w latach 70. ubiegłego wieku. Wymieniano wtedy pokrycie gontowe i częściowo wzmocniono lub wymieniono fragmenty więźby dachowej, naprawiono ogrodzenie i przeprowadzono konserwację ołtarzy oraz obrazów ołtarzo-

■ 45 Ibidem, s. 293. Cytaty w swobodnym tłumaczeniu autorki.

46 Niepublikowany protokół pochodzący z Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu. Cytat za autorem przekładu.

47 R. Nowok, *Ćwiklice. Dzieje wsi...*, s. 9.

48 Ibidem, s. 9.

49 Ibidem, s. 14. Dzwony te nie przetrwały długo. W czasie II wojny światowej zostały zarekwirowane przez władze okupacyjne.

wych⁵⁰. Licznym transformacjom ulegało także wnętrze świątyni. Przed wszystkim pierwotnie było ono mniejsze, nieposzerzone o przestrzeń wieży. J. Matuszczak przypuszcza, że nakrywał je płaski strop⁵¹. Czy tak było faktycznie i kiedy zmieniono strop na kolebkowe pseudosklepienie, nie wiadomo. Z korespondencji proboszcza ćwiklickiego Emila Durczoka z ówczesnym Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków wynikałoby, że nastąpiło to w 1837 roku. Prośbę o demontaż kolebki i zabudowę stropu płaskiego kapłan uzasadnia następująco: „Tak było przed 1837, kiedy to niejaki ks. Paweł Stanowski zmienił strop kościoła z prostego na półkolisty, usuwając przy tej okazji zabytkowy tryptyk z głównego ołtarza. Że tak było, świadczy napis pod kopułą kościoła Renovatio Ecclesiae a Paulo Stanowski Anno Domini 1873”⁵². Jednak, jak już wiemy, ksiądz Durczok prawdopodobnie mylił się w kwestii przeniesienia gotyckiego ołtarza. Wydaje się, że nie można bezwarunkowo polegać na jego wypowiedzi w kwestii stropu. Z pewnością koleba powstała po pokryciu ścian polichromią. Ponad nią, z poziomu poddasza widoczne były bowiem polichromowane ściany⁵³. O istnieniu płaskiego stropu świadczą odnalezione w wieży kościoła malowane deski, użyte wtórnie, jako pokrycie podestów⁵⁴.

Kolebka (udokumentowana na fotografiach archiwalnych) dotrwała do remontu w 1973 roku, kiedy to została zdemontowana i zastąpiona obecnym stropem kasetonowym⁵⁵. Jak już wspomniano, w latach 1982–93 przeprowadzono odslonięcie i konserwację polichromii. Kolejne poważne prace rozpoczęły się we wspomnianym już 2010 roku i trwają po dzień dzisiejszy. W ich trakcie wykonano m. in. badania archeologiczne oraz dendrochronologiczne, zaś remont poprzedziło wykonanie badań georadarowych. Czytającego obecnego tekst nie zdziwi, że badania wykazały, iż pod posadzką kościoła znajdują się pustki przypominające krypty. Informację tę przywołuje protokół z wizytacji z roku 1792 roku. Jednak w obiegu naukowym i publikacjach nie była to wiadomość powszechnie znana i cyto-

■ 50 Prawdopodobnie wtedy powrócono do barokowej formy hełmu wieży i zmieniono pokrycie dachu zakrystii, nakrywając kaplicę dachem stanowiącym przedłużenie połączy pokrycia prezbiterium.

51 J. Matuszczak, *Z dziejów architektury...*, s. 40.

52 Akta kościoła w Ćwiklicach (teczka obiektowa), przechowywane w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Katowicach, wystąpienie ks. Proboszcza Emila Durczoka, maszynopis, akt nienumerowany.

53 Ibidem, s. 40.

54 Fakt ten nie jest odnotowany w dokumentacji konserwatorskiej. Autorka wiedzę o nim zawdzięcza pracownikom Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach i Śląskiego Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Annie Fabiańczyk i Irenie Kontny, a także konserwatorowi dzieł sztuki, Janowi Gałaszowski, który przez wiele lat prowadził prace w świątyni.

55 Akta kościoła w Ćwiklicach (teczka obiektowa), przechowywane w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Katowicach.

wana. Badania archeologiczne potwierdziły istnienie krypt z pochówkami. B. Gołąb prowadząca badania opisała je następująco:

Krypty rozmieszczono [...] po obu stronach osi kościoła, przebiegającej wzdłuż linii wschód – zachód. Zagłębiono je w znajdującej się pod posadzką glebie o charakterze calowym do głębokości około 190 (krypta północna) i 240 cm (krypta południowa) od poziomu posadzki. Swoimi wschodnimi ścianami przylegają do fundamentu dawnej ściany zewnętrznej pierwotnego kościoła, w czasie rozbudowy optycznie utrwalonej w postaci łuku tęczowego i stopnia pomiędzy prezbiterium i nawą. Ściana południowa krypty południowej bezpośrednio przylega do ławy fundamentowej ściany południowej kościoła. Wejścia do obu krypt prowadziły z poziomu posadzki nawy kościelnej korytarzami ze schodami. Otwory korytarzy – szybów zamknięto kamiennymi płytami, na których zostały umieszczone epitafia wybitnych przedstawicieli rodzin, których szczątki były składane w krypcie⁵⁶.

Kryptę północną zamykała kamienna płyta z inskrypcją:

D.O.M. // CZYTAY. UWASZ. PAMIĘTAY. // MARCIN Z KOZŁOWA
KOZŁOWSKI // NAMIESTNIK Y SĘDZIA PSZCZYŃSKI // TU LEŻY
// GODNOŚCIOM WSZYTKIM // TO NA// KONIECZ NIEOMYLNIE
ZWIKŁO BYWAĆ // KRZESŁO //TEN NAMIESTNIKIEM 4 PANOW
BE // IEDNAK DACIAT XXX // MINAŁABY Y TO POTKAĆ GO NIE
MIAŁO // MIEYSCE // SĄDZIŁ PRZEZ LAT XXXX JEDNAK // TAK SĄ-
DZIŁ ABY STRASZNEGO ŁASKAW // USŁYSZEĆ DEKRET SĘDZIEGO
// ŻYŁ LAT LXXII // TAK ŻYŁ ŻE SIĘ UMIERAĆ NIE LEKAL II ROKU
1670 DM – 27 GRU // SNY II M.K. // NIE LEŃ SIĘ TEDY CZŁOWIECZE
DOCZESNY // SERCEM ZAWOŁAĆ o BOŻE WIECZNY // ŹRÓDŁO
MIOŚCI // DOMIE SCRAMOŚCI //⁵⁷.

Spoczywały w niej szczątki prawdopodobnie jedenastu osób – kobiet, mężczyzn i dzieci. B. Gołąb przypuszcza, że prócz Marcina Kozłowskiego zostali tam pochowani: jego żona Zuzanna, syn Stanisław oraz nieznanne z imienia dzieci, być może także przodkowie. Krypta południowa, również zamknięta kamienną płytą z epitafium (w bardzo złym stanie), kryła pochówki nie mniej niż czterech osób, w tym z pewnością jednej kobiety i dwóch mężczyzn. Byli to prawdopodobnie Anna herbu Wieże, czyli znana ze źródeł pisanych Anna Kozłowska córka sędziego Kozłowskiego, jej mąż Waclaw oraz Józef Konstanty Zborowski, którego testament zachował się w archiwum parafialnym.

■ 56 B. Gołąb, *Ekspertyza archeologiczna...*, s. 9

57 Ibidem, s. 22.

Jego ostatnią wolą był pochówek w ćwiklickim kościele⁵⁸. Kości znaleziono także w prezbiterium. B. Gołąb przypuszcza, że były to pozostałości pochówków ziemnych. Pierwszy sezon badawczy nie przyniósł żadnych informacji o śladach wcześniejszej budowli w miejscu obecnej świątyni.

Największym zaskoczeniem okazały się jednak wyniki badań dendrochronologicznych⁵⁹. Do analizy pobrano 113 próbek, z czego autorowi badań udało się wydatować 79. Pobierano je ze ścian zrębowych prezbiterium i nawy, ścian zrębowych i stropu dyłowego dawnej zakrystii północnej, więźby dachowej nad prezbiterium i nawą, kruchty w konstrukcji szkieletowej od strony południowej. Na ich podstawie autor badań – Aleksander Konieczny – ustalił daty ścinki drzew i określił, że prace ciesielskie przy nawie, prezbiterium i starej zakrystii mogły się rozpocząć nie wcześniej niż w 1464 roku, prace przy więźbie dachowej w latach 1464–1466. Konstrukcję słupową wieży postawiono po 1657 roku, a w 1658 roku zbudowano więzar między wieżą i nawą. W latach 1893–1894 miała miejsce obudowa ścian wieży. Wtedy też można było zacząć stawianie konstrukcji kaplicy bocznej południowej w konstrukcji szachulcowej⁶⁰.

Trzeba pamiętać, że analiza dendrochronologiczna wskazuje jedynie datę ścięcia drzewa, jednak jak wiadomo z literatury przedmiotu, drewno nie było sezonowane latami. Ścinki i zakupu drewna dokonywano bezpośrednio przed planowaną budową. Najpóźniej po kilku latach rozpoczynano stawianie obiektu⁶¹. Aleksander Konieczny wspiera wyniki badań analizą

Fot. 2. Drzwi boczne, prawdopodobnie średniowieczne, z ozdobnymi okuciami
Fot. B. Klajmon.

■ 58 Ibidem, s. 16.

59 A. Konieczny, *Ekspertyza dendrochronologiczna...* Autorka korzystała z nieopublikowanej wersji ekspertyzy udostępnionej jej przez autora, za co składa podziękowanie. Stąd brak przywołania strony.

60 Ibidem.

61 Najlepiej obrazuje to jedyna zachowana kronika budowy kościoła z regionu pszczyńskiego, która dotyczy drewnianego kościoła w Wiśle Małej. Wynika z niej, że budowniczy osobiście zamawiał drewno, nadzorował jego ścinkę i przywóz. Zob. T. Dobrowolski, *Budowa i urządzenie drewnianego kościoła w Małej Wiśle na Śląsku*,

stylistyczno-konstrukcyjną zachowanej najstarszej więźby (w tym znaków ciesielskich) oraz bryły kościoła. Jednoznacznie określa zachowaną więźbę jako archaiczną, przypuszcza, że kościół pierwotnie był bezwieżowy, „z lekko pochyłą połącią szczytową”⁶². Podejrzewa także gotycki rodowód istniejących drzwi do starej zakrystii. Wspomina ponadto, dla podkreślenia wieku obiektu, o odnalezieniu na wieży budowli starych, okutych skrzydeł drzwi, identycznych jak drzwi istniejące, obecnie przeniesione do kaplicy południowej. Oba skrzydła były jego zdaniem najprawdopodobniej pierwotnymi drzwiami do gotyckiego budynku.

Autorka nie przytacza w niniejszej pracy wszystkich tez badacza, jedynie te najważniejsze, tym bardziej, że on sam wskazuje na konieczność ich weryfikacji źródłowej. Gdyby przyjąć datowania Aleksandra Koniecznego, ćwiklicka świątynia miałaby najstarszy udokumentowany rodowód z górnośląskich drewnianych kościołów⁶³. Czy jednak teza ta ma możliwość obrony?

Jak wspomniano, do tej pory nie przebadano w pełni wszystkich źródeł dotyczących kościoła. Zakorzenione w piśmiennictwie datowanie wydaje się mocno wątpliwe już w świetle faktów podanych przez autorkę. Wynikało zapewne wyłącznie z analizy stylistycznej, a punktem odniesienia były inne bezsprzecznie datowane kościoły drewniane regionu. Prawdopodobnie nie brano pod uwagę, że ich forma pozostawała głęboko archaiczna, tradycyjna. Fundamentalne pozostaje pytanie czy teżom A. Koniecznego nie zaprzeczają znane już źródła. Otóż wiemy, że świątynia jest wzmiankowana od 1453 roku. Drewniany budynek z pewnością istnieje (i to prawdopodobnie od lat) w 1598 roku. Żadne źródło nie donosi o budowie nowego kościoła w XVII lub XVIII wieku. Nie wspomina także o solidnej przebudowie. Badania archeologiczne nie potwierdziły istnienia śladów wcześniejszej budowli. Ciekawe są także ustalenia dotyczące budowy wieży. Wizytacje nowożytnie w interesującym nas okresie miały miejsce w latach 1619, 1655, 1720. W czasie pierwszej z nich wizytator wspomina o dzwonach na dzwonnicy, bez podania jej lokalizacji, ale już w 1720 roku odnotowuje istnienie wieży „wciągniętej do środka”. Aleksander Konieczny datuje jej budowę na okres po 1658 roku, więc informacje zawarte w protokołach jego ustaleniom nie przeczą. Nie potwierdza się natomiast datowanie budowy kaplicy południowej. Renata Nowok podaje, że miało to miejsce w 1888 roku razem z remontem wieży (tu także A. Konieczny podaje 1894

Pszczyna 2006, przedruk z artykułu T. Dobrowolskiego w „Kwartalniku Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku”, Katowice 1935.

62 A. Konieczny, *Eksperyta dendrochronologiczna...*

63 Datowania górnośląskich kościołów uległy ostatnio ogromnym zmianom, głównie wskutek badań dendrochronologicznych. Badania nie objęły jednak wszystkich istniejących obiektów, trudno zatem jednoznacznie potwierdzić, że ćwiklicki kościół jest najstarszym górnośląskim zabytkiem tego typu.

rok). Trzeba jednak pamiętać o popularnonaukowym charakterze pracy R. Nowok, która w wielu miejscach wymaga weryfikacji.

W świetle przytoczonych faktów wydaje się, że można postawić tezę o średniowiecznym rodowodzie ćwiklickiej świątyni. Oczywiście to przypuszczenie wymaga dalszych badań, podobnie jak próba ustalenia chronologii dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych zmian, atrybucja i datowanie polichromii oraz wyposażenia, a także ustalenie pierwotnego wyglądu budowli. Już dzisiaj jawi się ona jako jedna z najciekawszych na ziemi pszczyńskiej, a autorka ma nadzieję rozwiązać istniejące dylematy badawcze w trakcie dalszych prac.

Summary

The Church of St. Martin in Ćwiklice in the Light of the Recent Discoveries Introduction to Research

The article presents the most recent results and findings relating to the St. Martin's Church in Ćwiklice. The author summarizes the hitherto state of knowledge about the building, analyzes the sources that have previously not been considered as the subject of research and puts forward the hypotheses for further research. Furthermore, she also attempts to date the church furnishings and to confirm in written sources the results of dendrochronological tests which indicate medieval origin of the church.